

Коротка історія та напрямки теріологічних досліджень у північно-західному Причорномор'ї

Володимир Лобков, Юрій Олійник

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (Одеса, Україна)
e-mail: zootus2017@gmail.com; orcid: 0000-0001-8161-0756

LOBKOV, V., Y. OLEINIK. A Brief History and Directions of Theriological Research in the North-Western Black Sea Region. — The history of the study of mammals in the Black Sea region has about 180 years, starting with the work of Professor Nordmann. Since the end of the 19th century, the subject of theriology research in the region has been expanding significantly, covering almost all sections of modern theriology by the end of the last century. The essay briefly highlights the contribution of specialists in theriology of Odessa University and other institutions to the formation of scientific directions in the study of animals of the northwestern Black Sea region.

Початок досліджень (XIX і перша половина XX ст.)

Північно-західне Причорномор'я охоплює великі території міжріччя Дунаю і Дніпра. Це переважно горбистий степ із численними лиманами, озерами, річками. Його північна частина охоплює південні райони лісостепу. Історія дослідження теріофауни цього регіону налічує близько 180 років. До кінця XIX століття відомості про фауну ссавців у СЗП були фрагментарні насамперед через віддаленість від великих академічних та наукових центрів країни. Першими науковими відомостями про фауну цього своєрідного у фізико-географічному відношенні регіону наприкінці 30-х – 40-х років XIX ст. стали роботи О. Д. Нордмана, запрошеного в 1832 до Одеси в Рішельєвський ліцей на посаду професора природної історії. Ним був описаний сліпак білозубий (*Spalax leucodon*, доведено наявність різних видів сліпих у Причорномор'ї. Проте основні дослідження звірів на території регіону було зроблено на палеонтології. Він вперше відкрив фауну третинних і четвертинних ссавців Бессарабії та околиць Одеси, ретельно описавши її склад (хижі, гризуни, копитні, хоботні та водні ссавці) у своїй монографії “Paläontologie Südrusslands” (1858–1859 pp.). У подальшому розвиток сільськогосподарства, його потреб, зумовили появу низки робіт (Черняєв 1857; Махно 1889), які дають уявлення про спосіб життя, місцеперебування, причини зміни чисельності, зокрема, крапчастого ховраха, в початковий період антропогенної трансформації південних степів.

Майже через півстоліття (наприкінці ХІХ ст.) теріофауну південних степів починає активно досліджувати О. О. Браунер (рис. 1), діапазон і тематика робіт якого надзвичайно широка (зоогеографія, екологія, систематика, охорона природи та господарського використання тварин). Опис різних аспектів біології диких і домашніх ссавців О. О. Браунер присвячено близько половини з приблизно 180 робіт, опублікованих ним з 1886 по 1934 р. в результаті вивчення великих південних територій від Бессарабії і Молдови до Криму. Серед них публікації про систематику степової, або курганчикової миші, яку він відрізняв від домової, але вважав підвидом останньої, біології та методах боротьби з крапчастим ховрахом, про кажанів Бессарабії та Криму, морфології та екології лісового kota, лисиці, зоогеографічних аспектах поширення тушканчиків, крота, та ін. (Публікації... 2007).

Дикі та домашні копитні були одним із напрямів наукових інтересів О. О. Браунера. У невеликій роботі "Сезонні перекочування диких копитних" (2005) аналізує роль кочівок при зміні клімату, ландшафту у формуванні сучасного поширення тварин. Дослідження коней (спочатку курганних), розпочаті ним ще в 1897 р., були розширені матеріалами з вивчення коня Пржевальського. Їм було запропоновано методикку остеологічних вимірів коня Пржевальського, дані докладні родоводи, опис коней, які знаходилися у 1920–30-х роках в Асканія-Нова. Перу Браунера належать чудові роботи з філогенії різних порід домашніх тварин, особливо собак, коней, овець, червоної німецької та сірої української худоби, що лягли в основу теорії походження домашніх тварин і породоутворення, що стала складовою більш загальних поглядів про центри (осередки) одомашнювання та походження порід домашніх тварин та культурних рослин. Величезний матеріал з поширення тварин степової України (у тому числі і ссавців), зібраний О. О. Браунером, дозволив йому запропонувати схему зоогеографічного районування південних степів України та Бессарабії в його книзі «Сільськогосподарська зоологія» (1923), яку широко використовували зоогеографи, які пізніше займалися районуванням усієї України.

Сучасний етап (ІІ пол. ХХ і початок ХХІ ст.): одеські теріологи

Широта тематики досліджень рецентних видів ссавців, закладена у працях О. О. Браунера, зберігається та розширюється у другій половині минулого сторіччя у роботах зоологів Одеського університету та інших установ (регіональних, академічних тощо). Збільшується кількість фахівців, які вивчають ссавців північно-західного Причорномор'я.

У 1947 р. кафедру зоології хребетних Одеського університету очолює проф. І. І. Пузанов – відомий зоолог та зоогеограф. На початку своєї роботи в університеті (1948 р.) Іван Іванович займається встановленням причин

масового розмноження мишоподібних гризунів на полях та в лісополізозахисних смугах. Цим було започатковано еколого-фауністичне вивчення полезахисних смуг у наступні роки. Свавцям до початку 1960-х було присвячено лише кілька робіт, що стосуються питань систематики ховрахів.

Активізація досліджень теріофауни регіону відбувається у 1960-х роках з початком наукової діяльності І. Г. Гурського, який на той момент був завідувачем Зоологічного музею університету. З цього часу музей стає своєрідним осередком формування фахівців-теріологів (В. О. Лобков, Ю. М. Олійник, М. В. Роженко), які працювали в подальшому як у музеї, так і в інших підрозділах університету. Мисливсько-промислова, зоогеографічна тематика робіт І. Г. Гурського (рис. 1) на початковому етапі його наукової творчості з переходом у 1973 р. на кафедру зоології хребетних ОДУ доповнюється дослідженнями у галузі морфології та поведінки хижих звірів.

Рис. 1. Теріологи Причорномор'я: ліворуч — О. О. Браунер (Асканія-Нова, 1935) (архів ЗМ ОНУ), праворуч — І. Г. Гурський (у центрі) серед мисливців (1975)(архів ЗМ ОНУ).

У 1970-х роках з'являються фундаментальні узагальнення в галузі популяційної екології, які переважно вирішувалися на свавців. У зоологічному музеї В. О. Лобков розпочинає дослідження питань популяційної біології крапчастого ховраха: морфологічної різноманітності особин, які складають популяцію, і закономірності внутрішньопопуляційної мінливості, структуру популяції, мінливості популяцій у часі, які тривали понад 40 років. Вже на початку нинішнього століття до його сфери інтересів залучаються й інші групи свавців (хижі, зайцеподібні). Розширюється і спектр питань, над якими він працює.

Пізніше, з середини 1980-х, вивчення мінливості морфологічних ознак крапчастого ховраха отримало новий поштовх. Ю. М. Олійник, на той момент співробітник зоомузею, досліджує екологічні зміни морфо-фізіології

щитовидної залози ховраха в різних умовах його існування. Перейшовши на кафедру зоології ОНУ (до 2000 р. Одеський держуніверситет), він продовжує роботу над питаннями морфологічної мінливості, екології хижих ссавців.

Одночасно із зоологами університету з 1960-х років співробітники санепідзагону (Волянський Ю. Є.), зоолабораторії Протичумної станції в Одесі (з 1999-2016 рр. Український науково-дослідний протичумний інститут імені І. І. Мечникова) (І. Т. Русєв, В. І. Соловйов та ін.) займалися вивченням видового складу та чисельності гризунів та їх ектопаразитів на судах, у портах та портових містах України, розробляли основні методи дератизації, досліджували природні спільноти та аутекологію окремих видів мікромамалій та їх епідеміологічне значення у біоценозах північно-західного Причорномор'я.

Наприкінці минулого століття теріологи регіону (зокрема М. В. Роженко) знову звертаються до питань вивчення фауни та екології хижих ссавців Причорномор'я. Микола Васильович Роженко досліджує видовий склад, чисельність хижих ссавців, їхню адаптацію до умов Причорномор'я, морфологічні особливості як аборигенних видів (лисиця), так і видів-вселенців (шакал, єнотоподібна собака).

У різний час результати вивчення різних аспектів біології рецентних видів ссавців північно-західного Причорномор'я знайшли відображення як в окремих дослідженнях вчених-теріологів з інших регіонів (А. М. Волох, О. В. Годлевська, І. В. Загороднюк, О. О. Федорченко), так і спеціалістів-зоологів природоохоронних та інших організацій Одеської області (М. Є. Жмуд, Д. А. Ківганов, О. А. Форманюк та ін.).

Напрями теріологічних досліджень

Дослідження в галузі систематики серед робіт з вивчення ссавців регіону становлять відносно невелику частку. Опису таксономічних ознак південних популяцій 2-х видів ховрахів, присвячені роботи І. І. Пузанова (1956, 1958). Пізніше колекційні матеріали з крапчастого ховраха Причорномор'я, білогрудого їжача використовуються І. В. Загороднюком із співавторами для обговорення таксономії та географічного розповсюдження цих видів в Україні, пропонуються ключі для діагностики представників роду *Sylvaeus* Нижнього Дунаю (О. О. Федорченко, І. В. Загороднюк). Матеріали з вовків регіону, отримані В. О. Лобковим, послужили складовою частиною великого дослідження генетичної структури та різноманітності європейських вовків (Stronen et al. 2013).

З роботами у сфері систематики нерозривно пов'язані регіональні фауністичні дослідження, які у свою чергу перетинаються з розв'язанням завдань зоогеографії та екології. Особливості поширення та біології хижих

звірів розглянуті у 1960-х роках І. Г. Гурським із співавторами (1965; 1966). Їм проаналізовано поширення тварин на території північно-західного Причорномор'я та Криму XVII–XIX століттях (Гурский 1972), зміна кордонів та структури ареалів мисливських звірів у сучасності (у співавторстві з Л. Ф. Назаренком) (1963; 1966). Характеристика фауни мікромамалій Нижнього Дністра (видовий склад, чисельність, біотопічний розподіл) дана в серії публікацій І. Т. Русева із співавторами (Список... 2013). Пізніше публікуються підсумки аналізу змін теріофауни низовій р. Дністер та прилеглих територій за останні 80 років (Олейник & Роженко 2011), доповненням до якого є відомості про знахідки у різні часи у заплаві Дністра крота європейського (Дятлова & Роженко 2017).

Наприкінці 1990-х років у дельті Дністра вперше фіксується поява нового для теріофауни України виду – *Canis aureus* (Волох et al. 1998; Роженко & Волох 2000), який через 10-15 років успішно розмножується і формує стійкі угруповання північно-західному Причорномор'ї (Русев 2020; Роженко 2010; Rozenko 2021). З накопиченням даних було проаналізовано формування східно-європейського кордону поширення та біотопічний розподіл шакала (Роженко 2005; Rozenko & Volokh 2010). Одночасно в степовій зоні Причорномор'я реєструється і лісова куниця (Лобков & Роженко 1998), що в цілому свідчить про розселення цих видів за межі своїх сучасних ареалів. У низці робіт, присвячених кунцевим, аналізується динаміка чисельності та поширення норки європейської (Роженко 2001b, 2015; Волох & Роженко 2009; Volokh & Rozenko 2011), видри, горностає, ласки, степового тхора (Роженко 2006a). Про синантропію кам'яної кунці у м. Одеса писав Ю. Є. Волянський (1967b). З середини 1990-х років у Дунай-Дністровському міжріччі частішають випадки зустрічей лісової кішки (Архипов 2010; Потапов 2000; Роженко 2000, 2004, 2011; Олейник & Роженко 2011; Токар & Матвеев 2010). До кінця 20-х років нинішнього століття накопичені матеріали про поширення, чисельність, структуру населення цього виду, перспективи його існування в Причорномор'ї публікуються в серії статей у журналі “Известия Музейного фонду им. А. А. Браунера” (2020) (Жмуд 2020; Лобков 2020; Олейник 2020; Щеголев 2020).

На тлі численних робіт з вивчення у регіоні фауни мікромамалій, хижих ссавців відомості про рукокрилих до кінця минулого століття були фрагментарними, поодинокими (Волянский 1967a; Ляшевская 1992). Так, Ю. Є. Волянським (1967a) для Причорномор'я (окол. м. Одеса) відзначена на зимівлі у каменоломнях найпівденніша знахідка 2 екз. нічниці ставкової, виду рідкісного для України. Ановані списки рукокрилих дельти Дунаю (Федорченко & Ткач 1998a) та Дністра (Русев 2003) з'являються наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років. Активна експансія на початку нинішнього століття нетопіра середземноморського на території Причорномор'я підтверджена низкою коротких повідомлень про його зустрічі не тільки в кон-

тинентальній частині (Ткач & Федорченко 1998b; Форманюк & Панченко 2003), а й на острові Зміїний (Кивганов et al. 2004). У наступні роки дослідження фауни та моніторингу рукокрилих у Причорномор'ї проходить під егідою фахівців-хіроптерологів Інституту зоології НАН України (О. В. Годлевська), Одеського контакт-центру з рукокрилих (П. С. Панченко), зоологів наукових установ регіону (М. В. Яковлев, О. А. Форманюк et al. (Годлевская et al. 2008; Панченко & Годлевська 2018; Годлевська et al. 2018; Yurchenko et al. 2017).

Морфологічні дослідження, які засновані на музейних колекціях вовка, відображені в дисертації завідувача зоомузею ОНУ І. Г. Гурського (1969) та його наступних публікаціях. Ним розроблено схему визначення віку цього хижака (Гурский 1973), описано типологічні особливості зубної системи вовка (Гурский 1970). Хронографічна мінливість розмірів черепа крапчастого ховраха, лисиці, ондатри вовка вивчалася у 1970–2021 роках. співробітниками зоологічного музею та кафедри зоології (Лобков 1978; 1999). Аналізом морфологічних змін розмірів черепа вовка встановлено збільшення їх величини в двадцятому столітті на території європейської частини СРСР (Раменський et al. 1982; Раменський et al. 1985), і зниження на початку 21 століття. Описано морфологічні особливості шакала, що мешкає на території України (Volokh & Rozenko 2016). Аналогічні проблеми розглядалися і щодо ще одного виду-вселенця – єнотовидного собаки (Роженко 2006a). Морфологічним особливостям лисиці у північно-західному Причорномор'ї присвячені роботи М. В. Роженка (2006a; Волох & Роженко 2005).

У 1980-90-х роках у рамках Всесоюзної молодіжної програми «Тироцит» вивчаються питання екологічної (функціональної) морфології щитовидної залози різних видів ссавців (Гербильский et al. 1988; Олейник & Лобков 1990; Олейник 1990; 1990; 1999; 2001; 2003a,b; 2004), а в подальшому біохімічної ензимології тканин (Андриевский & Олейник 2013; Андриевский et al. 2012). Результатом дослідження щитовидної залози крапчастого ховраха стала дисертація Ю. М. Олійника (1995).

Вивчення розвитку та росту зубної системи крапчастого ховраха відображені в уточненій схемі визначення віку (Лобков 1999). Вивчення добових приростів і зон "зимової сплячки" за характером відкладення дентину в різцях (Трунова & Лобков 1997; Трунова et al. 1999) і по валиках емалі на їх поверхні (Клевезаль et al. 2021) проведені спільно з співробітниками РАН. Досліджуючи фіксацію тетрацикліну в різних функціональних групах зубів молодих ховрахів, запропоновано методику групового мічення цих гризунів для вивчення їх переміщень (Лобков 1984).

Мисливська справа завжди займала важливе місце в економіці, а аматорське полювання користувалося великою популярністю як серед населення, так і зоологів. Результатом для останніх було не лише здобути трофей, а й розширити суму знань про біологію мисливських видів. У післяво-

енний період (1940-і – 1960-і рр.) питаннями, пов'язаними з мисливсько-промисловою теріологією активно займався І. Г. Гурський. Організуючи облавні полювання на вовків, вистежуючи цих хижаків, він знайомився зі способом життя (Гурський 1969; 1978; 1982а; 1985) і невідомими раніше особливостями поведінки цих звірів (Гурський 1974; 1978; 1982b; Гурський & Назаренко 1977), вивчав їхню динаміку чисельності (Гурський 1986; 1989) та вплив на інших тварин (Гурський 1968а; Гурський & Назаренко 1966).

На тлі активного винищення вовків у 1950-60-х роках, порушення їх структури популяції посилювалися контакти собак і вовків з утворенням гібридів. І. Г. Гурський (1974, 1975, 1986b) був одним із перших, хто зібрав масовий матеріал про гібридизацію вовка та собаки в природних умовах регіону.

Пильну увагу до проблем популяційної екології, що сформувалися у вітчизняній науці у 70-80-х роках минулого століття, знайшло своє відображення у багатьох роботах В. О. Лобкова, основним об'єктом вивчення якого протягом понад 40 років був крапчастий ховрах (Публикации ... 2017). Основні результати цих досліджень (Лобков 1977, 1978, 1983, 1991, 1993, 2003, 2006а–б, 2009, 2010, 2011 та ін; Олейник & Лобков 2003) відображені у монографіях «Крапчатый суслик Северо-Западного Причерноморья: биология, функционирование популяций» (1999) та «Внутрипопуляционная регуляция численности млекопитающих» (2016). На прикладі екології крапчастого ховраха була показана важлива роль змін народжуваності в коливаннях чисельності окремих просторових угруповань виду, обумовленість цього показника змінами просторово-етологічної структури. Спираючись на це, їм розроблено концепцію динаміки чисельності ссавців за участю внутрішньопопуляційних механізмів регулювання народжуваності, в основі якої лежить зв'язок дезінтеграції просторово-етологічної структури популяції з формуванням аутінбредних поколінь, запуском механізму народжуваності та подальшим відновленням чисельності.

Питання вивчення екології лисиці, які були розпочаті ще І. Г. Гурським (1976), знайшли своє відображення у пізніших роботах кінця минулого – початку нинішнього століття, присвячених біотопічному розподілу, харчуванню, характеристиці просторової структури популяції, динаміці чисельності цього виду (Роженко 2004, 2004, 2006b). Пізніше відомості про цей вид доповнюються даними про плідність (Лобков 2013), демографічним аналізом популяцій лисиці у 20-х роках поточного століття (Олейник 2021). Ряд робіт присвячений екології енотовидного собаки (Роженко & Волох 1998; Волох & Роженко 2004; Роженко 2006а, 2007) (рис. 2).

Рис. 2. Польові будні теріологів Причорномор'я: ліворуч — М. В. Роженко на відлові та кільцюванні снота уссурійського (фото М. В. Роженко); праворуч — В. О. Лобков випускає кроликів у мисливські угіддя. 2014 р. (фото В. О. Лобкова)

У прикладному аспекті екологія тісно пов'язана з вивченням ссавців як носіїв збудників захворювань, які постійно циркулюють у природних екосистемах. У цьому напрямі працювали зоологи санітарно-епідемічних підрозділів, що існують в Одесі, насамперед Одеської протичумної станції (з 1970–1999 р., потім Український науково-дослідний протичумний інститут імені І. І. Мечникова) (В. І. Соловйов, І. Т. Русев, В. І. Березовський та багато інших).

Проблемі антропогенного впливу на теріофауну у 1980-х роках були присвячені дослідження І. Т. Русева (див. Список... 2013). Пізніший стан теріофауни цієї території був предметом досліджень у рамках міжнародного проекту “Technical Assistance for the Lower Dniester River Basin Management Planning” (2006–2007) (координатор-теріолог М. В. Роженко), результати яких покладено в основу обґрунтування організації Нижньодністровського національного природного парку (2008 р.).

У ході виконання проекту «Збереження біологічної різноманітності в українській частині дельти Дунаю» (1994–1998 рр.) отримані результати, у тому числі стосовно ссавців, які узагальнені в монографії «Біорізноманітність Дунайського біосферного заповідника, збереження та управління». Додаткові матеріали про ссавців Придунав'я отримані в рамках міжнародного проекту “Бачення дельти Дунаю, Україна: [Жива дельта Дунаю – будинок для дикої природи та джерело благополуччя для людей]” (координатор-теріолог А. М. Волох), що поповнюються повідомленнями про зустрічі

рідкісних видів ссавців (лісовий кіт, шакал, норка) (А. М. Волох, М. Є. Жмуд, М. В. Роженко та ін.).

В. О. Лобков на основі запропонованої ним теорії регуляції чисельності ссавців звернув увагу на недостатність охорони тварин від антропогенного впливу через виділення територій, що охороняються, обґрунтував новий підхід до методології підтримки та збільшення чисельності рідкісних і зникаючих видів у довгостроковій перспективі через впровадження в практику комплексу заходів їх активному збереженню (внутрішньо-видової та міжвидової гібридизаціями, введенням у зоокультуру та ін.). Їм запропонована альтернативна організаційна форма природно-заповідного фонду — екологічний парк, завданням якого є підтримка природного середовища на заданій стадії sukcesії, що забезпечує існування рідкісних видів, за рахунок коштів, що надходять від різних форм природокористування на його території (Лобков 2019).

В останнє десятиліття в Причорномор'ї розширюються роботи в південних районах (Придунав'я, Тарутинський степ) з відновлення потенціалу нині існуючих природних територій шляхом так званого ревайлдингу, основу яких складають великі травоядні ссавці (кулани, коні, водяний буйвол). Проводяться дослідження (В. О. Лобков) щодо збільшення біорізноманіття представників мисливської фауни (дикий кролик) (див. рис. 2).

Складовою частиною теріологічних досліджень є їх публікація у наукових фахових виданнях. Результати досліджень, виконаних у Причорномор'ї, друкувалися не лише на сторінках центральних та зарубіжних журналів, а й у регіональних наукових виданнях: “Вісник Одеського національного університету. Сер. Біологія“, “Південне полювання“, “Праці Зоологічного музею“, “Известия Музейного фонду им. А. А. Браунера”. Останні видавалися за рахунок коштів, залучених громадської благодійної організації “Музейний фонд им. А. А. Браунера”. Усього з 2004 року в них було опубліковано близько 70 робіт, пов'язаних із різними аспектами вивчення ссавців. Музейним фондом спільно з Одеським національним університетом на базі Зоологічного музею та кафедри зоології ОНУ проведено 7 наукових конференцій (наукових читань, присвячених пам'яті О. О. Браунера та акад. Д. К. Третьякова), 24-та теріологічна школа-семинар, на яких зокрема, розглядалися питання щодо різних сторін життєдіяльності звірів.

Література

- Андрієвський, А. М., Ю. Н. Олейник, А. С. Асманская. 2012. Молекулярные формы карбоксилэстераз органов и тканей суслика крапчатого *Spermophilus suslicus* (Guld.) в позднем постнатальном периоде онтогенеза. *Вісник Одеського національного університету. Сер. Біологія*, 17 (3): 7–18.
- Андрієвський А. М., Олейник Ю. Н. 2013. Молекулярные формы карбоксилэстераз органов и тканей суслика крапчатого *Spermophilus suslicus* (Guld.) в эмбриональный и ранний постна-

- тальный период развития. *Вісник Одеського національного університету. Серія Біологія*, **18** (2): 25–37.
- Архипов, А. М. 2012. Находки некоторых млекопитающих Красной книги Украины в окрестностях Кучурганского лимана Одесской области. *Вестник зоологии*, **46** (4): 336.
- Браунер, А. А. 2005. Сезонные перекочевки диких копытных. *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*, **2** (3): 4–7.
- Браунер, А. А. 1923. *Сельскохозяйственная зоология*. Госиздат Украины, Одесса, 1–413.
- Волох, А. М., Н. В. Роженко, В. А. Лобков. 1998. Первая встреча обыкновенного шакала (*Canis aureus* L.) на югозападе Украины. *Научные труды Зоологического музея Одесского государственного университета*, **5**: 187–188.
- Волох, А. М., Н. В. Роженко. 2004. Биотопическое распределение и убежища енотовидной собаки (*Nyctereutes procyonoides* Matsch.) в южных районах Украины. *Зоологический журнал*, (5): 635–638.
- Волох, А. М., Н. В. Роженко. 2005. Мінливість екстер'єрних показників лисиці із південних районів України. *Современные проблемы зоологии и экологии. Материалы международной научной конференции*. Одесса, 47–48.
- Волох, А. М., М. В. Роженко. 2009. Норка европейська. *Mustela lutreola* (Linnaeus, 1758). / *За В кн.: Акімов, І. А. (ред.). Червона книга України. Тваринний світ*. Глобалконсалтинг, Київ, 540.
- Волянский, Ю. Е. 1967a. Зимовки рукокрылых в окрестностях Одессы. *Вестник зоологии*, **1** (1): 77–78.
- Волянский, Ю. Е. 1967b. Куница каменная (*Martes foina* Erxl.) в Одессе. *Вестник зоологии*, **1** (6): 84–86.
- Гербильский, Л. В., В. С. Литвин, Ю. Н. Олейник, [et al.]. 1988. Феномен структурного гомеостаза в онтогенезе щитовидной железы грызунов. *VII Всесоюзное совещание по грызунам. Том 1*. 125–126.
- Годлевская, Е., П. Панченко, О. Форманюк. 2008. Новые сведения о троглофильных видах рукокрылых окрестностей г. Одессы. *Раритетна теріофауна та її охорона. Праці Теріологічної школи. Випуск 9*: 93–101.
- Годлевська, Л., П. Панченко, С. Ребров, [et al.]. 2018. Знахідки рукокрилих на території Причорномор'я України (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області). *Матеріали до 4-го видання Червоної книги України. Тваринний світ. Серія: «Conservation Biology in Ukraine»*. **1** (1): 196–203.
- Гурский, И. Г., Л. Ф. Назаренко. 1966. Особенности распространения и экологии хищных зверей семейства псовых в северо-западном Причерноморье и их влияние на поголовье ценных животных. *Охрана и рациональное использование ресурсов дикой живой природы*. Алма-Ата, 106–108.
- Гурский, И. Г., Л. Ф. Назаренко. 1966. К изменению границ ареалов и численности промысловых зверей в северо-западном Причерноморье в последние 20 лет. *Четвёртая межвузовская зоогеографическая конференция. Тез. докл.* Одесса, 69–70.
- Гурский, И. Г. 1968. Волк в степной зоне Украины и его воздействие на диких и домашних животных. *Изучение природы степей, Материалы межвузовского симпозиума*. Одесса, 158–161.
- Гурский, И. Г. 1969. *Волк юга Европейской части СССР. Опыт эколого-морфологического изучения популяций*. Автореф. дисс. канд.биол. наук. Одесса, 1–28.
- Гурский, И. Г. 1972. Распространение животных в северо-западном Причерноморье и в Крыму в 17–19 веках. *Изменения в населении и среде обитания животных Европейской части СССР в 16–19 веках*. Москва, 19–22.
- Гурский, И. Г. 1970. Форма прикуса и стираемость зубов. *Вестник зоологии*, (4): 56–60.
- Гурский, И. Г. 1973. Определение возраста волка (*Canis lupus* L.) по черепу. *Вестник зоологии*. (3): 55–59.

- Гурский, И. Г. 1974а. Гибриды с *Canis familiaris* L. в популяциях *C. lupus* L. *Первый международного конгресса по млекопитающим*. Москва, 170.
- Гурский, И. Г. 1974б. Поведение *Canis lupus* L. зимой в замкнутом окладе из флагов. *Первый международный конгресс по млекопитающим*. Москва, 171.
- Гурский, И. Г. 1975. Гибридизация волка с собакой в природе. *Бюллетень МОИП. Отдел биологический*, (1): 131–136.
- Гурский И. Г., Урбан В. А. 1976. Лисица и другие хищные животные в Одессе. *Бюллетень МОИП. Отдел биологический*, (5): 107–108.
- Гурский И. Г., Назаренко Л. Ф. 1977. Поведение волка (*Canis lupus* L.) в период гона. *II Всесоюз. совещ. по поведению животных*, 82–84.
- Гурский И. Г. 1978а. Волк в северо-западном Причерноморье (участок обитания, структура популяций, размножение). *Бюлл. МОИП. Отд. биолог.* (3): 29–38
- Гурский И. Г. 1982а. Питание и охотничьи повадки волка. *Млекопитающие СССР. Том 1. ГОРОД*, 180–181.
- Гурский, И. Г. 1982б. Волк на Украине и в Молдавии. *Охота и охотничье хозяйство*, (3): 10–11.
- Гурский, И. Г. 1985. Численность и особенности образа жизни по регионам. *Украина и Молдавия. Волк*. Москва, 487–493.
- Гурский, И. Г. 1986в. Бродячие собаки, волк и волко-собачьи гибриды. *IV съезд Всесоюзного териологического общества. Том 3*. Москва, 43–44.
- Гурский, И. Г. 1986а. Состояние и контроль численности популяций волка на Украине и в Молдавии. *IV съезд Всесоюз. териологического общества. Том 2*. Москва, 253–254.
- Гурский, И. Г. 1989. Новые данные о численности волка и ее регуляция на Украине. *Экология, поведение и управление популяциями волка*. Москва, 55–57.
- Дятлова, О., М. Роженко. 2017. Знахідки та особливості поширення крота європейського (*Talpa europaea*) у пониззі Дністра. *Праці Териологічної школи*, **15**: 94–96
- Жмуд, М. Е. 2020. О расселении лесного кота (*Felis silvestris*) в полевые угодья Украинского Приднубья. *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*, **17** (2): 8–10.
- Кивганов, Д. А., И. Ю. Омельчук, Ю. Н. Олейник. 2004. О находке нетопыря средиземноморского, *Pipistrellus kuhlii*, на о. Змеиный. *Вестник зоологии*, **38** (4): 94.
- Клевезаль, Г. А., В. А. Лобков, Д. В. Щепоткин. 2021. Запись зимней спячки на поверхности резцов грызунов: внутривидовая изменчивость и межвидовые различия. *Зоологический журнал*, **100** (5): 524–539.
- Лобков, В. А. 1977. О сезонных изменениях активности крапчатого суслика (*Citellus suslicus*). *Зоологический журнал*, **56** (12): 190–904.
- Лобков, В. А. 1978. О хронографической изменчивости крапчатого суслика (*Citellus suslicus*). *Зоологический журнал*, **57** (12): 1897–899.
- Лобков, В. А. 1983. О размножении крапчатого суслика (*Citellus suslicus* Guld.) в антропогенном ландшафте северо-западного Причерноморья. *Экология*, (2): 44–49.
- Лобков, В. А. 1984. Опыт группового мечения тетрациклином молодых крапчатых сусликов для изучения их расселения. *Зоологический журнал*, **63** (2): 309–311.
- Лобков, В. А. 1991. Изменения численности и половой структуры поселений крапчатого суслика (*Citellus suslicus*) в весенний период. *Зоологический журнал*, **70** (10): 114–122.
- Лобков, В. А. 1993. Динамика поселений суслика крапчатого (*Citellus suslicus*) в Северо-Западном Причерноморье. *Млекопитающие Украины*, Киев, 105–113.
- Лобков, В. А. 1999. *Крапчатый суслик Северо-Западного Причерноморья: биология, функционирование популяций*. Одесса, 1–270.
- Лобков, В. А. 2003. Популяционные механизмы адаптации крапчатого суслика *Spermophilus suslicus* (Mammalia, Rodentia) к обитанию в агроценозах. *Вісник Дніпропетровського університету. Біологія. Екологія*, **1** (11): 178–183.

- Лобков, В. А. 2006а. Смертность в популяциях крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus*, Rodentia, Sciuridae) Северо-Западного Причерноморья. *Зоологический журнал*, **85** (10): 1247-1256.
- Лобков, В. А. 2006б. Экологические причины изменений численности и распространения крапчатого суслика *Spermophilus suslicus* (Guldenstaedt, 1770). *Бюллетень МОИП, отд. биологический*, **111** (5): 59–64.
- Лобков, В. А. 2009. О сходстве и природе явлений, наблюдаемых при формировании пространственных группировок крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus* Guld.) и ондатры (*Ondatra zibethicus* L.). *Вісник Одеського національного університету. Серія Біологія*, **14** (14): 78–87.
- Лобков, В. А. 2010. Закономерности существования изолированных поселений крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus*, Rodentia, Sciuridae) в Северо-Западном Причерноморье. 1. Пространственное распределение особей. *Зоологический журнал*, **89** (11): 1374–1379.
- Лобков, В. А. 2011. Закономерности существования изолированных поселений крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus*, Rodentia, Sciuridae) в Северо-Западном Причерноморье. 2. Внутрипопуляционная регуляция численности. *Зоологический журнал*, **90** (3): 342–350.
- Лобков, В. А. 2013. Динамика воспроизводства лисицы (*Vulpes vulpes* Pallas, 1758) в условиях пониженного антропогенного воздействия. *Вісник Одеського національного університету. Біологія*, **18** (1): 67–71.
- Лобков, В. А. 2016. *Внутрипопуляционная регуляция численности млекопитающих*. Одесса, ОНУ, 1–237.
- Лобков, В. А. 2019. Об итогах и перспективах заповедного дела и сохранения редких видов животных и растений. *Вісті Біосферного заповідника Асканія-Нова*, **21**: 73–79.
- Лобков В. А. 2020. Некоторые размышления о современном и природоохранном статусе лесного кота (*Felis sylvestris*) в северо-западном Причерноморье. *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*, **42** (2): 31–33.
- Лобков, В. А., Н. В. Роженко. 1998. Находки лесной куницы (*Martes martes* L.) в степной зоне на юго-западе Украины. *Исследования многообразия животного мира: Труды зоомузея ОГУ*, **3**: 188–189.
- Ляшевская, Т. В. 1992. Некоторые данные по фауне и экологии рукокрылых Одесской области. *Научные труды Зоологического музея Одесского государственного университета им. И. И. Мечникова. Фауна и экология животных*, **1**: 38–39.
- Махно, А. 1889. Суслик крапчатый (*Spermophilus guttatus*). *Сборник Херсонского Земства*, **4**: 68–73.
- Назаренко, Л. Ф., И. Г. Гурский. 1963. К изменению границ и структуры ареалов охотничьих зверей и птиц северо-западного Причерноморья. *Развитие новых исследований природных ресурсов. Одесса, ОГУ*.
- Назаренко Л. Ф., Гурский И. Г. 1965. Особенности распространения и биология хищных зверей в Одесской области. *Тезисы докл. науч. конф. Одесса, ОГУ*.
- Олейник, Ю. Н. 1994. Эколого-гистологическое исследование щитовидной железы крапчатого суслика (*Citellus suslicus* Guld.) в условиях антропогенного воздействия. *Актуальные проблемы экологической гистологии*. 96–103.
- Олійник, Ю. М. 1995. Щитовидна залоза крапчастого ховраха (*Citellus suslicus* G.) в постнатальний період в різних умовах його існування. *Автореф. канд. ... біол. наук*: 03.00.11. & 03.00.02. Київ, 1–21.
- Олейник, Ю. Н. 1999. Структурная организация и морфометрическая характеристика щитовидной железы крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus*). *Розвиток зоологічних досліджень в Одеському ун-ті. Академік Д. К. Третяков та його наукова школа*, 244–249.
- Олейник, Ю. Н. 2003а. Структурная организация и развитие щитовидной железы крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus* Guld.) в раннем постнатальном периоде. *Вісник Одеського національного університету. Серія Біологія*, **8** (1): 139–144.

- Олейник, Ю. Н. 2003б. Морфо-функциональное состояние щитовидной железы крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus* Guldenstaedt, 1770) в поселениях разной плотности. *Вісник Дніпропетровського ун-ту. Серія Біологія. Екологія*, **1** (11): 192–197.
- Олейник, Ю. Н. 2004. Структурная организация и сезонные изменения щитовидной железы самцов крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus* Guld.). *Вісник Одеського національного університету. Серія Біологія*, **9** (1): 185–192.
- Олейник, Ю. Н. 2020. О встречах лесной кошки (*Felis sylvestris* Schreber, 1777) на юго-западе Украины (Одесская обл.) в начале XXI столетия. *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*, **17** (2): 11–30.
- Олейник, Ю. Н. 2021. Половозрастной состав лисицы обыкновенной (*Vulpes vulpes* L.) в Одесской области. *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*, **17** (1): 31–35.
- Олейник, Ю. Н., В. А. Лобков. 1990. Изменения состояния щитовидной железы крапчатого суслика в разных поселениях северо-западного Причерноморья. *Крапчатый суслик в северо-западном Причерноморье*: 3–6. (Препринт, АН УССР, Ин-т зоологии; 90.17).
- Олейник, Ю. Н., В. А. Лобков. 2003. Постнатальное развитие крапчатого суслика (*Spermophilus suslicus* Guld.). *Вісник Одеського національного університету. Сер. Біологія*. **8**(6): 131–137.
- Олейник, Ю. Н., Н. В. Рожено. 2011. Очерк териофауны дельты Днестра. *Известия Музейного Фонда им. А. А. Браунера*, **8** (4): 1–28.
- Панченко, П., Л. Годлевська. 2018. Дані щодо хіроптерофауни Північного Причорномор'я і результати роботи контакт-центрів з рукокрилих. *Theriologia Ukrainica*, **16**: 120–126.
- Потапов, О. В. 2000. Про сучасні зустрічі лісового kota (*Felis silvestris*) в дельті Дунаю. *Вестник зоологии*, **34** (6): 88.
- Публикации... 2007. Публикации о деятельности А. А. Браунера. *Известия музейного фонда им. А. А. Браунера*, № 1: 16–18. <http://liber.onu.edu.ua/pdf/brauner/2007/4.1.pdf>
- Пузанов, И. И. 1956. Закономерности распределения систематических признаков южных популяций малого и крапчатого сусликов. *Научный ежегодник Одесского ун-та*: 257–258.
- Пузанов, И. И. 1958. О некоторых закономерностях распределения систематических признаков крапчатого суслика. *Проблемы зоогеографии суши*. изд-во Львов. ун-та, Львов, 203–209.
- Раменский С. Е., Смирнов В. С., Гурский И. Г. 1982. Увеличение черепа одновозрастных волков Украины и Молдавии в двадцатом веке. *Млекопитающие СССР*. **2**: 66.
- Раменский С. Е., Смирнов В. С., Гурский И. Г., Павлов М. П. 1985. *Увеличение размеров одновозрастных волков в XX веке*. Волк: 261–266.
- Рожено, Н. В., А. М. Волох. 1998. Заселение енотовидной собакой Северного Приазовья и Причерноморья. *Исследования многообразия животного мира*. Одесса, 133–137. (Серия: Труды зоомузея ОГУ; Том 3).
- Рожено, М. В. 2000. Про сучасні знахідки лісового kota (*Felis silvestris* Schr.) в пониззі ріки Дністер. *Вестник зоологии*, **34** (6): 80.
- Рожено, М. В., Волох А. М. 2000. Поява звичайного шакала (*Canis aureus*) на півдні України. *Вестник зоологии*, **34** (1–2): 125–129.
- Рожено, М. В. 2001а. Конкурентні взаємовідносини снотового собаки і лисиці у пониззі Дністра. *Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту, Серія біологія*, (12): 173–175.
- Рожено, М. В. 2001б. Сучасне поширення і чисельність європейської норки (*Mustela lutreola* L.) в пониззях ріки Дністер. *Зоол. дослідження в Україні на межі тисячоліть: Тези доп. Всеукраїнської конференції*. Кривий Ріг, 148–149.
- Рожено, Н. В. 2002. Деякі результати дослідження екології лисиці звичайної у Причорномор'ї. *Вісник Львівського університету. Серія біологічна*, **30**: 84–89.
- Рожено Н. В. 2004. Динамика и современное состояние фауны хищных млекопитающих в дельтах Днестра и Дуная. *Ученые записки Таврического национального ун-та*, **17**(56, № 2): 115–120.

- Роженко Н. В. 2005. Формирование восточно-европейской границы ареала шакала и его биотопическое распространение. *Современные проблемы зоологии и экологии. Матер. международной конференции*. Одесса, 226–227.
- Роженко, М. В. 2006а. *Хижі ссавці Північно-Західного Причорномор'я (фауна, динаміка чисельності та морфологія)*. Автореф. дис. ... канд. біол. наук: 03.00.08 — зоологія. Київ, 1–24.
- Роженко, М. В. 2006б. Живлення деяких хижих ссавців у антропогенному ландшафті Причорномор'я. *Праці Теріологічної Школи*, **8**: 191–200.
- Роженко, Н. В. 2007. Динамика численности енотовидной собаки (*Nyctereutes procyonoides* Matsch.) в украинском Причерноморье. *Вестник охотоведения*, **4** (1): 50.
- Роженко, Н. В. 2004. Динамика и современное состояние фауны хищных млекопитающих в дельтах Днестра и Дуная. *Ученые записки Таврического национального университета. Серия Биология, химия*, **17** (56, № 2): 115–120.
- Роженко, Н. В. 2010. Перша знахідка шакала зичайного, *Canis aureus* (Carnivora, Canidae), в понизі Дунаю. *Вестник зоологии*, **44** (3): 208.
- Роженко М. В. 2011. Стан популяції лісового kota в Північно-Західному Причорномор'ї. *Екологічний вісник*, № 4 (68): 6.
- Роженко, М. 2015. Динаміка чисельності та поширення норки європейської (*Mustela lutreola*) у пониззі р. Дністер у 2009–2014 роках. *Праці Теріологічної школи*, **13**: 35–36.
- Русев И. Т. 2003. Дельта Днестра: история природопользования, экологические основы мониторинга, охраны и менеджмента водно-болотных угодий, 1–765.
- Русев І. 2020. Шакал звичайний (*Canis aureus*) у національному природному парку «Тузлівські лимани». *Theriologia Ukrainica*, **20**: 46–57 <http://doi.org/10.15407/TU2007>
- Ткач В., Федорченко А. 1998b. Находки нетопыря средиземноморского на юге Украины. *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. Київ, 150–152. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 1).
- Токарь, Г. А., А. С. Матвеев. 2010. Находки дикого лесного kota в украинской части дельты Дуная в 2006–2007 гг. *Заповідна справа в Україні*, **16** (1): 50–52.
- Трунова Ю. Е., Лобков В. А. 1997. Регистрация особенностей спячки дентином резцов крапчатого суслика. *Зоологический журнал*, **76** (8): 940–947.
- Форманюк, О. А., П. С. Панченко. 2003. Появление средиземноморского нетопыря *Pipistrellus kuhlii* в окрестностях г. Одессы (Украина). *Териофауна России и сопредельных территорий (VII съезд териологического общества)*, 369.
- Черняев, Н. 1857. *Описание сусликов, обитающих в южной России, и способов их истребления*. Санкт-Петербург, 1–54.
- Федорченко, А., В. Ткач. 1998а. Рукокрылые дельты Дуная. *Європейська ніч кажанів '98 в Україні*. Київ, 87–89. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 1).
- Щеголев И. В. 2020. Дикий лесной кот (*Felis sylvestris*) в северо-западном Причерноморье. *Известия Музейного фонда им. А. А. Браунера*, **17** (2): 1–7.
- Rozenko N., Volokh A. 2010. The golden jackal (*Canis aureus* L., 1758) as a new species in the fauna of Ukraine. *Beiträge zur Jagd & Wildforschung*, **34**: 237–246.
- Rozhenko, N. 2021. The current state of the golden jackal population in the Lower Dnister National Nature Park. *Theriologia Ukrainica*, **21**: 109–113. <https://doi.org/10.15407/TU2109>
- Stronen, A. V., B. Jedrzejewska, C. Pertoldi, [et al.]. 2013. North-south differentiation and a region of high diversity in European wolves (*Canis lupus*). *PLOS One*, **8** (10): e76454.
- Trunova, Y. E., V. A. Lobkov, G. A. Klevezal. 1999. The record of the reproductive cycle in the incisor dentine of spotted goshawk *Spermophilus suslicus*. *Acta Theriologica*, **44** (2): 161–171.
- Volokh, A., N. Rozenko. 2011. Dynamics of the range and population of the European Mink (*Mustela lutreola* L., 1761) in Ukraine. *Beiträge zur Jagd- und Wildforschung*, **36**: 425–435.
- Volokh, A., N. Rozenko. 2016. Modern Distribution and Morphology of the Golden Jackal (*Canis aureus*) in Ukraine. *Beiträge zur Jagd- und Wildforschung*, **41**: 307–318.

Yurchenko, O., D. Dubina, D. Sokolovskyi, O. Gaidash. 2017. Possible zoonotic viral threats associated with bats in southern Ukraine. *Proceedings of the Theriological School*, **15**: 150–153.

Резюме

Лобков, В., Ю. Олійник. Коротка історія та напрямки теріологічних досліджень у північно-західному Причорномор'ї. — Історія вивчення ссавців Причорномор'я налічує близько 180 років, починаючи з робіт професора Нордмана. З кінця XIX ст. тематика теріологічних досліджень у регіоні суттєво розширюється, охоплюючи до кінця минулого століття практично всі розділи сучасної теріології. В нарисі коротко висвітлено внесок спеціалістів-теріологів Одеського університету та інших установ у формування наукових напрямів вивчення звірів північно-західного Причорномор'я.